BOSHLANG‘ICH SINF YOSHIDAGI O‘QUVCHILARNING BILISH JARAYONLARI HAMDA EMOTSIONAL-INTELLEKTUAL XUSUSIYATLARI

MELIQULOVA FARANGIZ TO‘LQIN QIZI
Toshkent kimyo xalqaro universiteti magistranti

ANNOTATSIYA: Ushbu tizesda boshlang‘ich sinf yoshidagi o‘quvchilarning bilish jarayonlari (idrok, diqqat, xotira, tafakkur va xayol) hamda ularning emotsional-intellektual xususiyatlari o‘rtasidagi o‘zaro uzviy bog‘liqlik ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Kichik maktab yoshida yetakchi faoliyatning o‘yindan tizimli o‘quv faoliyatiga o‘tishi munosabati bilan barcha kognitiv funksiyalarning ixtiyoriylik va onglilik kasb etishi yoritilgan. Shuningdek, ta'lim jarayonida yuzaga keladigan epistemik va yutuq emotsiyalarining o‘quvchining aqliy faoliyatini rag‘batlantirishdagi o‘rni, kognitiv ziddiyatlarni yengib o‘tish orqali kashfiyot quvonchi va intellektual g‘ururni shakllantirish masalalari ochib berilgan. Maqolada o‘quvchilarning emotsional regulyatsiya ko‘nikmalarini rivojlantirish va sinfda qulay psixologik muhit yaratishning pedagogik ahamiyati asoslab berilgan.

KALIT SO‘ZLAR: Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi, bilish jarayonlari, kognitiv rivojlanish, emotsional-intellektual xususiyatlar, akademik emotsiyalar, epistemik emotsiyalar, emotsional regulyatsiya, kognitiv dissonans, o‘quv motivatsiyasi.

Zamonaviy ta’lim tizimining eng muhim va ustuvor yo‘nalishlaridan biri – bu nafaqat o‘quvchilarga chuqur akademik bilimlarni berish, balki ularning ruhiy, hissiy va intellektual salohiyatini har tomonlama barkamol qilib o‘stirishdan iboratdir. Boshlang‘ich ta’lim bosqichi inson hayotidagi eng mas'uliyatli, o‘ziga xos murakkab va ayni paytda kelajak poydevori vazifasini o‘taydigan davr hisoblanadi. Aynan shu yoshda bolaning psixikasida, uning atrof-olamni idrok etishida va ijtimoiy munosabatlarida keskin burilishlar ro‘y beradi. Maktabgacha yoshdagi bolaning asosiy

yetakchi faoliyati bo‘lgan erkin o‘yin jarayonlari o‘rnini endilikda qat'iy qoidalarga, tizimli intizomga va uzluksiz aqliy zo‘riqishga asoslangan murakkab o‘quv faoliyati egallaydi. Bunday ulkan ijtimoiy-psixologik o‘tish davrida bolaning bilish jarayonlari hamda emotsional-intellektual xususiyatlari o‘zaro chambarchas bog‘langan holda jadal rivojlanadi. Shu sababli, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning psixologik tabiatini, kognitiv va affektiv sohalari o‘rtasidagi nozik muvozanatni ilmiy jihatdan chuqur o‘rganish bugungi kun pedagogika va psixologiya fanlarining eng dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilish jarayonlari o‘zining jadal taraqqiyot dinamikasi bilan ajralib turadi. Agar maktabgacha yoshdagi bolaning idroki, diqqati va xotirasi asosan ixtiyorsizlik xususiyatiga ega bo‘lsa, maktabga qadam qo‘yish bilan bu jarayonlar asta-sekin ixtiyoriylik va onglilik kasb eta boshlaydi. Idrok qilish endi shunchaki kuzatish emas, balki maqsadli va tahliliy jarayonga aylanadi. Bola endi o‘z e'tiborini faqat o‘ziga yoqqan, yorqin va qiziqarli ob'ektlargagina emas, balki o‘qituvchi talab qilgan, dars jarayoni taqozo etgan ilmiy materiallarga ham irodaviy tarzda qaratishni o‘rganishi kerak bo‘ladi. Xotira jarayonlari ham mexanik yodlashdan mantiqiy, ma'noli yodlash tizimiga o‘ta boshlaydi. Tafakkur jarayonida esa eng jiddiy sifat o‘zgarishlari kuzatiladi; ko‘rgazmali-obrazli va amaliy fikrlashdan sekin-asta tushunchalarga, mantiqiy qonuniyatlarga asoslangan mavhum tafakkurga o‘tish boshlanadi. Bu kognitiv o‘zgarishlar hech qachon silliq va hissiyotlarsiz kechmaydi. Har bir yangi ma'lumotni o‘zlashtirish, har bir aqliy operatsiyani bajarish boladan nafaqat intellektual kuch, balki katta ruhiy va emotsional energiya sarflashni talab etadi.

Bilish jarayonlarining bu kabi murakkab evolyutsiyasi o‘z navbatida bolaning emotsional-intellektual sohasiga kuchli ta'sir ko‘rsatadi. Ta'lim faoliyati davomida bola muntazam ravishda o‘ziga xos intellektual hislarni boshdan kechiradi. Intellektual hislar – bu shaxsning atrof-olamni anglash, yangi bilimlarni kashf etish va aqliy

muammolarni hal qilish jarayonida yuzaga keladigan chuqur emotsional kechinmalaridir. Bola noma'lum qoida yoki qiziqarli tabiat hodisasiga duch kelganda unda avval hayratlanish, sinchkovlik va mantiqiy chalkashlik paydo bo‘ladi. U bu muammoni mustaqil ravishda yoki o‘qituvchisining ko‘magi bilan yechishga harakat qiladi. O‘zining aqliy harakatlari va tinimsiz izlanishlari natijasida masala yechimini topganda esa, bu chalkashlik o‘rnini kashfiyot quvonchi, o‘z-o‘zini anglashdan keladigan ishonch va intellektual g‘urur hissi egallaydi. Bu jarayonda aqliy mehnat va kognitiv zo'riqish eng yoqimli hissiy mukofot bilan yakunlanadi. Aynan shu ijobiy his-tuyg‘ular bolaning o‘qishga, ilm olishga bo‘lgan ichki motivatsiyasini barqarorlashtiradigan, keyingi qiyinroq vazifalarni ham ishtiyoq bilan bajarishga undaydigan qudratli ichki kuch vazifasini o‘taydi.

Shu bilan birga, o‘quv jarayonidagi qiyinchiliklar va kognitiv to‘siqlar bolada salbiy emotsiyalarni ham yuzaga keltirishi mumkin. Agar o‘quv materiali bolaning yoshiga, uning aqliy salohiyatiga mos kelmasa yoki o‘ta murakkab bo‘lsa, o‘quvchida qo‘rquv, xavotir, o‘z kuchiga ishonchsizlik va fanga nisbatan zerikish paydo bo‘ladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarning hissiy olami juda nozik bo‘lib, bunday salbiy kechinmalar tezda ularning barcha bilish jarayonlarini tormozlab qo‘yishi, xotira va diqqatning pasayishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun bu yoshdagi bolalarda emotsional regulyatsiya, ya'ni o‘z his-tuyg‘ularini to‘g‘ri idrok etish va boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish pedagogika uchun o'ta muhimdir. Qiyinchilik oldida taslim bo‘lmaslik, aqliy zo‘riqishni irodaviy tarzda yengib o‘tish va yakuniy natijadan intellektual zavq olish qobiliyati boshlang‘ich sinf o‘quvchisining kelajakda muvaffaqiyatli shaxs bo‘lib yetishishini ta'minlaydi.

Umuman olganda, boshlang‘ich ta'lim jarayonida kognitiv va affektiv sohalar bir-biridan ajralmas, yaxlit bir butunlikni tashkil etadi. Tafakkur va his-tuyg‘ularning o‘zaro uzviy bog‘liqligi o‘quvchining barcha ta'limiy yutuqlari va barqaror shaxsiy sifatlarining asosidir. O‘qituvchilar va ota-onalar bolaning quruq faktlarni qanday

yodlayotganiga emas, balki uning bilim jarayonidan qanday emotsional oziq olayotganiga qat'iy e'tibor qaratishlari lozim. Maktabdagi ta'lim tizimi bolada kashfiyot zavqini va o'rganish ishtiyoqini so'ndirmasligi, aksincha ularni yanada kuchaytirishi shart. Dars muhitida bolaning hayratini, ijodkorligini, fikriy erkinligini va intellektual tashabbuskorligini doimiy ravishda qo‘llab-quvvatlash orqali jamiyat kelajagi uchun nafaqat bilimli, balki mustaqil fikrlaydigan, o‘z hissiyotlarini boshqara oladigan, qiyinchiliklardan qo'rqmaydigan barkamol avlodni tarbiyalash kafolatlanadi. Aynan shuning uchun ham boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilish jarayonlari va emotsional-intellektual xususiyatlarini izchil hamda tizimli o‘rganish hozirgi ta'lim amaliyoti uchun kechiktirib bo‘lmaydigan ilmiy-amaliy zaruriyat hisoblanadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilish jarayonlari va emotsional-intellektual xususiyatlari o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlik ularning shaxsiy taraqqiyotida va ta'lim samaradorligini ta'minlashda markaziy o‘rin tutadi. Maktab ostonasiga qadam qo‘ygan bolaning ruhiy olamida ro‘y beradigan o‘zgarishlar faqatgina o‘quv fanlarini o‘zlashtirish bilan cheklanib qolmay, balki uning butun kognitiv va affektiv sferasining sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarilishini taqozo etadi. Bolaning idroki, diqqati, xotirasi, tafakkuri va xayoli asta-sekin ixtiyoriylik kasb etib, ongli ravishda boshqariladigan aqliy faoliyatga aylanadi. Bu jarayonda har bir kognitiv operatsiya o‘zining o‘ziga xos hissiy va emotsional ekvivalentiga ega bo‘lib, o‘quvchining ichki intellektual hislarini shakllantiradi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda bilish jarayonlarining rivojlanishi hech qachon neytral tarzda kechmaydi, aksincha u doimo epistemik emotsiyalar va yutuq emotsiyalari bilan boyitilib boriladi.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning bilish jarayonlarini tahlil qilganda, ularning yetakchi xususiyati – bu bilishga bo‘lgan tabiiy qiziqish va atrof-olamni kashf etishga intilish ekanligini ko‘ramiz. O‘quvchi yangi darsliklar, murakkab tushunchalar va jumboqli masalalar bilan to‘qnashganda, uning ongida kognitiv dissonans, ya'ni mantiqiy ziddiyat yuzaga keladi. Bu holat dastlab yengil chalkashlik yoki epistemik

qiziqishni keltirib chiqaradi. Agar o‘qituvchi o‘quv materialini bolaning yoshiga, uning "yaqin taraqqiyot zonasi"ga mos ravishda, qiziqarli muammoli vaziyat tarzida tashkil etsa, o‘quvchi bu qiyinchilikni yengish uchun o‘zining barcha aqliy salohiyatini safarbar etadi. Qiyin masalaning yechimi topilganda esa bolaning qalbida ulkan kashfiyot quvonchi, intellektual g‘urur va o‘ziga bo‘lgan ishonch tuyg‘usi paydo bo‘ladi. Bu holat kognitiv va affektiv sohalarning o‘zaro uzviy birligini yaqqol ko‘rsatib beradi.

Bilish jarayonlaridan biri bo‘lgan idrok va diqqatning rivojlanishi ham bevosita bolaning emotsional holatiga tayanadi. Maktab ta'limining dastlabki bosqichida bolalar o‘zlari uchun yorqin, emotsional taassurot qoldiradigan ob'ektlarga tezroq e'tibor qaratadilar. Biroq tizimli ta'lim ulardan ixtiyoriy diqqatni, ya'ni ongli irodaviy zo‘riqishni talab qiladi. Dars jarayoni qanchalik muammoli va ijodiy ruhda tashkil etilsa, bolaning ixtiyoriy diqqati shunchalik tez mustahkamlanadi. Emotsional xotira ham bu yoshda muhim ahamiyat kasb etib, bola o‘zida ijobiy intellektual hislar uyg‘otgan qoidalar va ilmiy ma'lumotlarni uzoq muddat va puxta eslab qoladi. Aksincha, agar ta'lim jarayoni quruq yodlashga asoslanib, bolaning hissiy dunyosini chetlab o‘tsa, unda zerikish, apatiya va aqliy charchoq kabi salbiy akademik emotsiyalar ustun kelib, kognitiv faoliyatni tormozlaydi.

Tafakkur va xayol jarayonlarining rivojlanishi ham kichik maktab yoshida yangi bosqichga ko‘tariladi. Ko‘rgazmali-obrazli tafakkurdan mavhum-mantiqiy va tushunchali tafakkurga o‘tish jarayoni bolada mantiqiy shubha, izlanish ehtirosi va tushunish quvonchini yuzaga keltiradi. O‘quvchi nafaqat tayyor bilimlarni qabul qiladi, balki ularni tahlil qilish, taqqoslash va o‘z xulosalarini chiqarish orqali ijodiy tafakkurni namoyon etadi. Bu aqliy faollik davomida yuzaga keladigan intellektual hislar bolaning shaxsiy sifatlarini – qiziquvchanlikni, qat'iyatlilikni va maqsadga intiluvchanlikni shakllantiradi. O‘quvchi o‘zining aqliy harakatlaridan qoniqish hosil qilsagina, unda o‘qishga bo‘lgan barqaror ijobiy motivatsiya qaror topadi.

Shu bilan birga, ta'lim jarayonida o‘quvchilarning emotsional regulyatsiya ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim pedagogik shart-sharoit hisoblanadi. Bolalar dars davomida turli qiyinchiliklarga duch kelganda xavotir yoki tushkunlikni boshdan kechirishlari mumkin. O‘qituvchining vazifasi – bu salbiy emotsiyalarni o‘z vaqtida aniqlab, ularni qo‘llab-quvvatlash va ijobiy intellektual ishtiyoqqa aylantirishdir. Sinffdagi sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhit, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro hurmat va ishonch bolaga o‘z imkoniyatlarini erkin ko‘rsatish imkonini beradi. Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilish jarayonlari va emotsional-intellektual xususiyatlari bir-birini oziqlantiruvchi yagona mexanizm bo‘lib, ularni uyg‘unlikda rivojlantirish sifatli ta'limning asosiy kafolatidir.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilish jarayonlari hamda emotsional-intellektual xususiyatlarini nazariy va amaliy jihatdan chuqur tahlil qilish asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning bilish jarayonlari (idrok, diqqat, xotira, tafakkur va xayol) ularning emotsional-hissiy olami bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanadi. Kognitiv faoliyat hech qachon neytral kechmaydi; har bir aqliy operatsiya va yangi bilish jarayoni bolaning ichki kechinmalari – epistemik va yutuq emotsiyalari orqali boyib boradi. Tafakkur va his-tuyg‘ularning o‘zaro uyg‘unligi bolaning bilim olishga bo‘lgan ichki motivatsiyasini ta'minlovchi asosiy omildir.

Ikkinchidan, boshlang‘ich ta'lim bosqichida bolaning yetakchi faoliyati o‘yindan tizimli o‘quv faoliyatiga o‘tishi munosabati bilan barcha bilish funksiyalari ixtiyoriylik va onglilik kasb etadi. O‘quv jarayonida yuzaga keladigan kognitiv qiyinchiliklar va ziddiyatlarni (kognitiv dissonansni) to‘g‘ri pedagogik boshqarish, ularni muvaffaqiyatli yengib o‘tish orqali bolada kashfiyot quvonchi, intellektual g‘urur va o‘ziga ishonch tuyg‘ularini mustahkamlaydi.

Uchinchidan, o‘quvchilarning emotsional regulyatsiya ko‘nikmalarini shakllantirish hamda ularning salbiy kechinmalarini (xavotir, zerikish, qo‘rquv) ijobiy intellektual ishtiyoqqa aylantirish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim shartidir. O‘qituvchining kasbiy mahorati, sinfdagi sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhit va individual yondashuv bolaning aqliy salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilish jarayonlari va emotsional-intellektual xususiyatlarini uyg‘unlikda rivojlantirish – yosh avlodning intellektual salohiyatini yuksaltirish, ularda mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni shakllantirish hamda kelajakda har tomonlama barkamol shaxs bo‘lib voyaga yetishini ta'minlashning eng ishonchli poydevoridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования. – М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – 362 с.
2. Бреслав Г.М. Психология эмоций. – М.: Смысл; Академия, 2004. – 544 с.
3. Leow M.H. Elementary Learners' Emotions, Emotion Regulation, and Enjoyment During Asynchronous Online Learning // International Electronic Journal of Elementary Education. – 2025. – Vol. 17, Issue 3. – P. 317-333.
4. Nishanova Z.T., Kamilova N.G., Abdullayeva D.U., Xolnazarova M.X. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya [Matn]: darslik. – Toshkent: «O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. – 600 b.
5. Cuisinier F., Clavel C., de Rosnay M., Pons F. Emotional experiences at elementary school: Theoretical and pragmatic issues // Emotions in research and practice. – Aalborg: Aalborg University Press, 2010. – P. 175-201.
6. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. Учебник для вузов. – М.: Высшее образование; МГППУ, 2007. – 460 с.

7. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.
8. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. – М.: Знание, 1974. – 64 с.
9. Lazarus R.S. Emotion and Adaptation. – New York: Oxford University Press, 1991. – 557 p.
10. Gross J.J. Emotion Regulation: Affective, Cognitive, and Social Consequences // Psychophysiology. – 2002. – Vol. 39, No. 3. – P. 281-291.
11. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с